

УДК 94(477) «193»: 334.722

Діяльність «Торгсину» та непмани України: повсякденні випробування підприємців в умовах форсованої індустріалізації першої половини 1930-х років

Волосник Ю. П.

У статті висвітлюється роль «Торгсину» в процесі виживання колишніх підприємців у період «сталінського великого перелому». Аналізуються умови існування колишніх підприємців, діяльність «Торгсину», повсякденні ризики і випробування непманів, які були пов'язані з його функціонуванням.

Ключові слова: непмани, «Торгсин», повсякденність.

Волосник Ю. П. Деятельность «Торгсина» и непманы Украины: повседневные испытания предпринимателей в условиях форсированной индустриализации первой половины 1930-х годов. В статье освещается роль «Торгсина» в процессе выживания бывших непманов в период «сталинского великого перелома». Анализируются условия существования бывших предпринимателей, деятельность «Торгсина», повседневные риски и испытания непманов в этот период, связанные с его функционированием.

Ключевые слова: непманы, «Торгсин», повседневность.

Volosnik Yuriy. «Torgsin» Activity and Nepmen of Ukraine: Entrepreneurs' Everyday Trials during rapid industrialisation in the first half of the 1930s. This article is devoted to the «Torgsin» role in the process of former nepmen survival during the «Stalin Great Turn». It is analysed the conditions of survival of former entrepreneurs, «Torgsin» activity, nepmen everyday risks and trials during this period.

Key words: nepmen, «Torgsin», everyday life.

В останні десятиріччя значно зріс науковий інтерес до проблем повсякденної історії. Особливо це стосується радянської історії, зокрема доби сталінської форсованої модернізації першої половини 1930-х років. Проте деякі питання, як наприклад, роль «Торгсину» в процесі виживання колишніх непманів України в цей період вивчені фрагментарно, хоча в історіографії такі спроби вже мали місце [3; 4; 6; 7; 8].

Щоб заповнити існуючу прогалину, автор статті поставив за мету проаналізувати діяльність і роль «Торгсину» в процесі постачання продовольчими товарами колишніх непманів України в умовах форсованої індустріалізації.

Хронологічні рамки статті – перша половина 1930-х років – тобто від створення до фактичного припинення функціонування «Торгсину».

Джерельну базу статті складають архівні документи. Оскільки реальна діяльність «Торгсину» була значною мірою утаємничена, документи про його функціонування не публікувалися. Джерельна база достовірна і достатня для розкриття теми статті.

В умовах сталінського «великого перелому», коли в країні відбувалася форсована індустріалізація та ліквідація приватнопідприємницького сектору, представники останнього – здебільшого колишні підприємці – опинилися в дуже складній життєвій ситуації. Гостру продовольчу кризу, що виникла в країні наприкінці 1920-х років, радянське керівництво намагалось максимально використати як один із важливих засобів викачування золотовалютних ресурсів заможних верств населення, насамперед непманських накопичень. З цією метою радянська держава відмовилася постачати хліб та інші продовольчі товари представникам «нетрудящих» верств, зокрема непманам. Уже 1928 р. нарком торгівлі СРСР А. Мікоян, озвучуючи позицію радянського керівництва з цього питання висловився в тому дусі, що держава не повинна постачати продовольством непманів [5, с. 19].

Виконуючи директиви найвищого радянсько-партійного керівництва уряд УСРР 19 лютого 1929 р. своєю постановою запровадив нормовану (карткову) систему постачання хліба населенню міст республіки. Але серед соціальних груп

населення, що мали право на продовольчі картки, перерахованих у цій постанові, зовсім не згадувалося про підприємців та представників інших «нетрудаючих» верств населення [2, ф. Р.-845, оп. 3, спр. 1995 а, арк. 285]. Це означало, що увесь тягар щодо постачання непманів радянська держава перекладала на плечі самих підприємців.

За обставин, коли приватна торгівля хлібом, як і іншими продовольчими товарами, вже була ліквідована, коли адміністративним шляхом були закриті ринки та базари, а в державній і кооперативній торгівлі хліб відпускався лише за картками, практично єдиною можливістю вижити непманам та членам їхніх сімей була задача накопичених за роки непу золотовалютних «запасів» у магазини системи «Торгсин». Створена влітку 1930-х р. спочатку для торгівлі з іноземними громадянами спеціальна контора «Торгсин» (при Наркомторзі СРСР) з літа-осені 1931 р. відкрила свої двері і перед радянськими громадянами. В обмін на здану валюту та золото (в монеті, зливках, ювелірних виробках) вони могли купувати в крамницях «Торгсину» дефіцитний крам, а головне, продовольчі припаси – хліб, крупи, м'ясні вироби, овочі, фрукти тощо [6, с. 86-87]. В умовах гострої продовольчої кризи, а потім голодомору 1932–1933 р.р. реалізація власних золотовалютних накопичень через крамниці «Торгсина» дозволяла колишнім непманам та представникам інших категорій «непролетарського» населення уникнути загрози голоду та протриматися до кращих часів. Це в умовах радянської дійсності найчастіше перетворювалося для колишніх непманів на справжнє випробування та поневіряння з численними життєвими ризиками.

Слід відмітити, що діяльність самих крамниць «Торгсина» була організована не найкращим чином, що створювало немалі труднощі та проблеми для покупців. Як зазначалося в постанові колегії Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР (жовтень 1932 р.), низькою була якість обслуговування покупців, мали місце грубість з боку торгового персоналу, неухважність продавців, відсутність іноземної розмінної монети для видачі здачі покупцям [2, ф. Р.-4640, оп. 13, спр. 3, арк. 51].

Свого роду «бичем» і нелегким випробуванням були

довжелезні черги покупців біля крамниць «Торгсину», оскільки люди стояли в чергах нерідко по 4-5 днів, щоб отоварити свої чекові книжки, отримані в обмін за здану валюту [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 31]. Прагнучи викачати якомога більше золотовалютних цінностей у своїх клієнтів, місцеві крамниці «Торгсину» нерідко намагалися використати для цього механізм встановлення економічно невиправданих і необґрунтовано високих, що в 2-5 разів перевищували ринкові, цін і націнок на свої товари [2, ф. Р.- 4640, оп. 13, спр. 3, арк. 1]. За визнанням колегії Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР (жовтень 1932 р.) «... існуючі ціни «Торгсину» не могли стимулювати розвиток торгівлі значним контингентом товарів», що «призвело до скорочення обігів і замороження великих залишків товарів на складах» [2, ф. Р.- 4640, оп. 13, спр. 3, арк. 51]. За даними Всеукраїнської контори «Торгсина» за 1932 р., «... внаслідок високої ціни борошно [на складах – Ю. В.] від довгого зберігання зіпсувалося», крім того, лише по Дніпропетровській обласній конторі «було повернуто 15 т. вершкового масла внаслідок його недоброякісності» [10, ф. 4051, оп. 1, спр. 39, арк. 9]. І це відбувалося в умовах жорстокого голоду і страшних людських страждань!

Також мало місце нав'язування примусового асортименту та нормованого (всупереч чинним інструкціям) відпуску клієнтам продовольчих та промислових товарів [2, ф. Р.-845, оп. 3, од. зб. 1995а, арк. 1, 48]. Стан торгівельних приміщень магазинів «Торгсину» був незадовільним: приміщення виявилися брудними, було відсутнє елементарне торгівельне обладнання тощо [2, ф. Р.-845, оп. 3, спр. 1995а, арк. 51]. Персонал крамниць не мав (навіть директори) відповідного спеціального одягу і своїм зовнішнім виглядом інколи навіть відлякував покупців. Ось приклад. Кервіник сумської філії «Торгсина» був одягнений у військову форму, що справляло негативний психологічний вплив на клієнтів (особливо непманів). Керівництвом «Торгсину» було запропоновано заборонити йому носити військову форму не лише на роботі в магазині, але й взагалі, оскільки це могло (через зменшення покупців) негативно позначалося на обігах крамниць. Отже, керівництво «Торгсину» мусило враховувати

іміджеві уподобання своїх заможних клієнтів [2, ф. Р.-845, оп. 3, спр. 1995а, арк. 47].

Діяльність «Торгсину» привертала увагу різного роду ділків і спекулянтів, в тому числі і з контингенту колишніх непманів, які намагалися використати наявні можливості задля власного збагачення. Причому часто-густо вони діяли за домовленістю з торговим персоналом «Торгсину». За висновком одного з перевіряючих (1933 р.), у нього склалося враження, «... що у Києві та Одесі між продавцями і покупцями-спекулянтами стерлася будь-яка межа» [2, ф. Р.-4640, оп. 13, спр. 6, арк. 4]. У листі (травень 1934 р.) керівництва «Торгсину», повідомлялось, що в Маріуполі та Харкові в магазинах «Торгсину» відбуваються спекулятивна купівля та перепродаж товарів, а спекулянти мають найтісніший зв'язок з продавцями «Торгсину» [2, ф. Р.-4640, оп. 13, спр. 13, арк. 33]. За інформацією Кременчуцької контрольної комісії РСІ (1934 р.), у стінах «Торгсину» «... на очах трудящих відбувається спекуляція, скуповування та перепродаж купленого краму спекулянтам» [2, ф. Р.-4640, оп. 13, спр. 16, арк. 1]. У зв'язку з необхідністю припинення спекулятивної практики керівництво «Торгсину» навесні 1935 р. вважало за необхідне провести арешти та показові судові процеси над спекулянтами торгсінівськими книжками [2, ф. Р.-4640, оп. 13, спр. 20, арк. 23].

В умовах жорстокого голоду початку 1930-х р.р. основним «об'єктом» купівлі були саме продовольчі товари. За даними з місцевих контор «Торгсину» (осінь 1932 р.), «населення, головним чином, забирає в обмін на золото борошно, цукор та крупи, а решту краму (мануфактуру, готовий одяг, галантерею) майже зовсім не бере». Згідно підрахунків автора статті, понад 80% грошових надходжень були отримані крамницями «Торгсину» за реалізацію саме цих продуктів [2, ф. Р.-4640, оп. 13, спр. 13, арк. 1].

Уже саме відвідування крамниць «Торгсину» нерідко було пов'язане з великим ризиком для здатчиків золота та іноземної валюти, оскільки можна було не лише втратити золотовалютні цінності (що в тих умовах загрожувало голодною смертю), але і власну свободу. Хоча вважалося та навіть гарантувалося, що «Торгсин» забезпечує недоторканність здатчиків золотовалют-

них цінностей [2, ф. Р-4640, оп. 11, спр. 3, арк. 4], практика свідчила про зовсім іншу реальність.

Справа в тому, що діяльність «Торгсину», всіх його філій та крамниць знаходилася під пильним контролем правоохоронних та податкових органів. Силкові структури, насамперед органи ДПУ, НКВС, міліція і карний розшук, починаючи з 1930 р. проводили так звану «золоту кампанію» – довготривалу акцію з вилучення у колишніх непманів золотовалютних ресурсів, накопичених за роки непу. Ця робота суттєво активізувалася з 1931 р. [7, с. 116]. Звичайно, що, відвідуючи крамницю «Торгсину» здатчики золота і валюти автоматично опинялися в полі зору «компетентних органів». Агенти ДПУ, міліції і податкових органів затримували здатчиків цінностей біля крамниць «Торгсину», або навіть у самих магазинах, проводили обшуки в них особисто та на їхніх квартирах, конфісковуючи знайдені золото, валюту й куплені товари. Внаслідок цих дій правоохоронців у населення складалося стійке враження, за фразою одного з повідомлень на ім'я голови управління «Торгсину» Сташевського (грудень 1932 р.), що «*«Торгсин» є пасткою [для] здатчиків золота*» [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 90]. Арешти, обшуки і конфіскація цінностей дозволяла представникам ДПУ-НКВС виконувати встановлений для них керівництвом країни план із «мобілізації» золота і валюти. Архівні фонди «Торгсину» містять чимало інформації про такі дії агентів ДПУ, міліції та податківців. Так, деякі з великих здатчиків цінностей у крамниці «Торгсину» Києва відразу ж потрапили в поле зору правоохоронних органів. У Києві серед таких виявилися А. Ю. Бабель, який здав 58 кг срібла, С. М. Рабінович – 14,7 кг., М. Ш. Лернер – 24, 2 кг., Д. М. Хмельницький – 81,7 кг. і т.д. [1, ф. Р-610, оп. 2, спр. 8, арк. 8]. У м. Вознесенськ Одеської області органами ДПУ були заарештовані 9 дрібних підприємців – приватних пекарів, коли вони здавали іноземної валюти на 2000 крб. золотом у «Торгсин» [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 67]. За повідомленням Донецької обласної контори «Торгсина», «спостерігалися випадки, коли місцеві фінінспектори «осаждали» нашу клієнтуру у дворі ... магазинів, вимагаючи від них фінансових зборів». Якщо клієнт відмовлявся платити, у нього відбирався товар. Наприклад, у

покупця Плінера відібрано 9 пудів цукру, в іншій громадянці – 5 пудів борошна тощо [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 58].

Київська обласна контора «Торгсину» повідомляла, що місцевий фінвідділ затримує в платників податків, що мають заборгованість, заборні книжки «Торгсину» та квитанції за здане золото, з тим щоб обернути їх на покриття боргів [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 72].

Було чимало випадків, коли агенти ДПУ і міліції арештовували й обшукували здатчиків золота і валюти прямо в магазинах «Торгсину». Наприклад, у крамниці №3 Київської обласної контори «Торгсину» 27 серпня 1932 р. з'явився співробітник міліції С. Г. Бейгул і почав обшукувати покупців. Обшук припинився тільки після наполегливих вимог завідувача магазином [7, с. 116].

Чернігівський відділ ДПУ (1932 р.), вимагав валютних внесків від здатчиків валюти. При цьому представник ДПУ роз'ясняв, що якщо в них знайшлась валюта для «Торгсина», то повинна знайтись валюта і для ДПУ [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 86].

У Києві в громадян В. Вахнянського та Ф. Чудновського конфісковано товари, що були куплені в «Торгсині». При цьому в Ф. Чудновського, що отримав від доньки-громадянки США 20 доларів та купив борошна і цукор, товар конфіскували, а його самого протримали 11 днів у в'язниці [1, ф. Р.-610, оп. 2, спр. 1, арк. 25-27]. У грудні 1932 р. у Харкові мав місце випадок арешту міліцією великого переказоотримувача валюти, який купив в універмазі «Торгсину» 32 кг. борошна [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 71].

Але особливою масштабністю відзначилися дії правоохоронних органів у Вінниці. Тут, судячи з повідомлення керівника Вінницької облконтори «Торгсину» (жовтень 1932 р.), мали місце випадки масових арештів переказоотримувачів [валюти] та держателів готівкової золотої та іноземної валюти. Лише за одну ніч у середині липня 1932 р. в місті було заарештовано 80-90 чол. [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 76]. Оскільки подібні випадки ставали надто розповсюдженим та буденним явищем, вони вкрай негативно позначилися на

іміджі «Торгсину», а це внаслідок відтоку здатчиків цінностей спричинило скорочення обігів багатьох його крамниць та філій. Так, внаслідок операцій органів ДПУ проти валютників у Херсоні в листопаді 1932 р. щоденна виручка крамниць «Торгсину» скоротилася в 7 разів [7, с. 118]. Аналогічні випадки, хоча й меншого масштабу, спостерігалися тоді й у Києві, Харкові, Кременчуку й т.д. [2, ф.Р.-4640, оп. 13, спр. 20, арк.4; 9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 65, 86, 90].

Про такі незаконні дії правоохоронних органів керівництво «Торгсину» вимушено було повідомити Наркомторг СРСР у грудні 1932 р.: «Ми маємо ... зведення з місць, з яких видно, що місцеві органи ОДПУ, карного розшуку та міліції, всупереч обіжного листа ЕКВ [економвідділу – Ю. В.] ДПУ, здійснюють незаконні арешти осіб, що купують товари в «Торгсині», або отримують інвалюту із закордону. Деякі представники ОДПУ та міліції вимагають передання їм отриманої на ім'я «Торгсину» із закордону валюти...» Але при цьому керівництво «Торгсину» найбільше непокоїло те, що: «... найгірше всього..., що про ці дії дізналися закордоном, і ворожа нам преса ... використовує ці факти проти нас» [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 86].

Для запобігання подібним випадкам, що ставили під загрозу саме виконання директивних державних планів з мобілізації золотовалютних цінностей населення, керівництво «Торгсину» на вимогу місцевих філій неодноразово змушено було звертатися до керівництва ОДПУ в Москві з тим, щоб припинити практику арештів здатчиків цінностей біля і в крамницях «Торгсину» [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 26, арк. 83; 9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 102]. Органи прокуратури змушені були «реагувати» на звернення представників «Торгсину». Так, таємний обіжник, за підписом наркома юстиції УСРР і генерального прокурора республіки В. Полякова від 25 грудня 1932 р., вимагав від органів прокуратури всіляко сприяти роботі «Торгсину». Дії місцевих податкових органів, міліції і розшуку, щодо арештів покупців і відбирання закуплених у крамницях «Торгсину» товарів тощо характеризувалися як «неправильні». Винних у подібних випадках правоохоронців наказувалося притягати до кримінальної відповідальності [1, ф. Р-610, оп. 2, спр. 1,

арк. 5]. Проте, як свідчать документи, практика незаконних арештів, обшуків, вилучення золотовалютних цінностей і товарів, куплених у «Торгсині», продовжувалася й надалі [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 148, арк. 102]. Магазили «Торгсину» ніяк не гарантували (як певний час вважалося) конфіденційності здатчикам золота і валюти. Про це, зокрема свідчить таємний лист голови Всесоюзного об'єднання «Торгсин» М. А. Левенсона (вересень 1935 р.). У цьому об'їзному листі М. А. Левінсон роз'яснював керуючим конторами на місцях, що «працівники НКВС мають право в потрібних випадках вимагати довідки про кількість зданих окремими особами побутових цінностей, а також прізвища і адреси цих осіб ...» [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 168, арк. 39].

Навіть у тому випадку, коли здатчики цінностей успішно пройшов усі випробування (тобто здав валюту, відстояв чергу, купив потрібний крам), це ще ніяк не гарантувало йому, що він може спокійно привезти куплений товар додому, оскільки було зафіксовано чимало випадків, коли товари, набуті за інвалюту в крамницях «Торгсину», затримувалися міліцією, ДПУ, податківцями на вулиці та вилучалися [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 23]. Ще гірше ситуація складалася у випадку, коли покупець мав перевезти набутий крам в іншу місцевість залізницею або водним шляхом. Як свідчать документи, було чимало випадків, коли товари, куплені за валюту в «Торгсині», при транспортуванні залізницею або водним шляхом в інші місцевості вилучалися органами міліції та ДПУ [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 23, 24]. Зі свого боку, залізничі нерідко відмовлялися видавати дозвіл пасажиром на перевезення товарів, куплених у «Торгсині», не зважаючи на видані їм довідки про місце купування краму [2, ф. Р.-4640, оп. 13, спр. 3, арк. 56]. За таких умов ризики особливо крупних клієнтів «Торгсину» значно зростали, створюючи атмосферу нервової напруги, невизначеності та невпевненості.

Відчутною була частка мобілізованих «Торгсином» коштів із населення України. З понад 273,4 млн. крб. золотом чистої виручки загальносоюзного «Торгсину» частка України, за далеко неповними даними, щонайменше перевищувала 14,7%

(або понад 40 млн. крб. станом на 1 лютого 1934 р.). Це майже дорівнює сукупній вартості «Дніпробуду» та ХТЗ [6, с. 100-101; 10, ф. 4051, оп. 1, спр. 39, арк. 487]. Це був її буквально «золотий» жертвний внесок в індустріалізацію суспільства.

Підводячи підсумок, слід сказати, що діяльність закладів «Торгсину» відіграла значну роль у постачанні непманів-підприємців продовольчими товарами. В умовах гострої продовольчої кризи, а потім і голодомору 1932–1933 рр., жорсткого нормованого розподілу продовольства з яскраво вираженим класовим підходом «Торгсин» був чи не єдиним можливим легальним каналом набуття непманами (і взагалі «нетрудящими» категоріями населення) продовольства, а відтак і можливістю, хоча і ризикуючи, але якось вижити, протриматися до «кращих часів». Не випадково розквіт діяльності системи «Торгсину» припав саме на голодні 1932–1933 роки. Використовуючи виключно вигідну для себе ситуацію, що склалася на продовольчому ринку внаслідок голоду, застосовуючи механізми нееквівалентного обміну зі споживачами, завищуючи ціни на свої товари, «Торгсин» спромігся забезпечити для держави надходження чималих золотовалютних ресурсів від населення, зокрема від колишніх непманів.

Поряд із податковими та правоохоронними органами «Торгсин» забезпечував, але без будь-якого насильства, мобілізацію великих коштів для потреб форсованої модернізації країни. Це було важливо в умовах відсутності великих зовнішніх інвестицій.

Примітки

1. Державний архів Київської області.
2. Державний архів Харківської області.
3. Марочко В. І. «Торгсин» : золота ціна українських селян у роки голодомору 1932–1933 р.р. / В. І. Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – №3.
4. Мельничук О. Грошові перекази, як джерело доходу системи «Торгсину» в УСРР / О. Мельничук // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 2010. – Вип. 36.

5. Микоян А. И. Продовольственное снабжение и наши задачи / А. И. Микоян. – М.-Л., 1930.
6. Осокина Е. А. За зеркальной дверью «Торгсина» / Е. А. Осокина // Отечественная история. – 1995. – №2.
7. Осокина Е. А. Советская жизнь : обыденность и испытания/ Е. А. Осокина // Отечественная история. – 2004. – № 2.
8. Осокина Е. Золото для индустриализации. Торгсин / Е. Осокина. – М., 2009.
9. Російський державний архів економіки.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

УДК: 355.134.1:355.48(47+55) «1941/1945»

Нагородний інститут почесних звань Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни

Воронін В. М.

Досліджено історію розвитку у вітчизняній нагородній системі практики відзначення почесними званнями у роки Великої Вітчизняної війни, удосконалення документально-правової бази цього нагородного інституту і його значення для досягнення Великої Перемоги.

Ключові слова: Нагородна система, почесні звання, УРСР, Велика Вітчизняна війна, Положення про почесні звання Української РСР.

Воронін В. Н. Наградной институт почетных званий Советской Украины в годы Великой Отечественной войны. Рассмотрено историю развития отечественной наградной практики почетными званиями в годы Великой отечественной войны, совершенствование документально-правовой базы